

JIDDIS, NÉMET VAGY JÜDISCH-DEUTSCH? A lakompaki R. Krausz Júda könyvei

Krausz Júda (Juda ha-Kohen Krausz) a Baranya megyei Császtán született 1858-ban. A kor híres orthodox rabbijainál tanult, mint például a Maharam Schick (R. Mose Schick, 1807–1879), a bonyhádi R. Mose Pollak (1845–1888) és a paksi R. Eliezer Sussman Szofer (1829–1902). Először a Bács-Kiskun megyei Jánoshalmán volt orthodox rabbi, majd 1885-től Lakompakon (Lackenbach), az egykori Hét község (*seva kehillot*) egyikében, a mai Burgenland területén. Végül 1935-ben kivándorolt Jeruzsálembe.¹ Híres szónokként, karizmatikus orthodox rabbiként és tanárként ismerték a korban, lakompaki jesivája vonzotta a diákokat. Több tucat könyv jelent meg a nevével jüdisch-deutsch nyelven Pakson – főképp vallásos, erkölcsi útmutatók, példázatok, Tóra-magyarázatok. Ezek legtöbbször megtalálható a zsidó könyvtárakban világszerte, és ezek szerzőjeként vált a leginkább ismertté.

Krausz egyik leghíresebb ilyen könyve a kétkötetes *Cenerene*, amely több mint öt kiadást ért meg Pakson (1891, 1896, 1902, 1903–1909, 1904, etc.). A *Cenerene* a jiddis irodalom egyik legismertebb műve, a mai napig ez a legtöbbször nyomtatott jiddis könyv.² Első kiadása Jakov ben Jichok Askenazi mi-Janov (Janów, Lengyelország) nevéhez fűződik, és először Baselben jelent meg 1590-ben. A cím héber eredetije a bibliai Énekek énekéből származik: „Menjetek ki és nézzétek (*ceena u-reena*), Cion lányai...” (Én. 3:11). A köznyelv a *Cenerenét* a jiddis Bibliának hívja (*tajts-khumes*), de a közhiedelemmel ellentétben ez nem a Biblia jiddis fordítása vagy parafrázisa: az elnevezés alapja az, hogy a könyv a tórai hetiszakaszok szerint csoportosítva tartalmaz bibliai és poszt-biblikus történeteket, vallási törvényeket, példázatokat és legendákat.

Schmelzer Hermann Imre St. Gallen-i rabbi írta Krausz Júdáról és a *Cenerene* kiadásáról 1997-ben:³

„Szülőhelyem, a bácskai Jánoshalma rabbija, Krausz Jehuda (1858–1939, Jeruzsálem), aki boldogult apám nagybátyja volt, irodalmi munkásságát a héber irodalom egyes alkotásainak németre, illetve „jüdisch-deutschra” való fordításaival tette az ország határain túl is ismertté. Különösen a *Ceena Ureena* kiadása és átdolgozása volt népszerű, amelyet nyelvi tisztasága és olvasmányos előadásmódja tett széles körökben becsültté és kedvelté. Bevezetője kultúrtörténeti érdekességgel is bír, három kiadást ért meg, az első 1891-ben jelent meg Pakson, a harmadik ugyancsak ott 1904-ben.”

¹ SCHWARTZ 1958. 112; UJVÁRI 1929. 514.

² SHMERUK 1964.

³ SCHMELZER 1997.

A Krausz által jegyzett könyvek közé tartozik még az erkölcsi tanításokat tartalmazó *Szimkhesz ha-nefes* [*Szimhat ha-nefes*, 'A lélek öröme'] (1899, 1906, 1926), amelyet eredetileg Elhanan Hendel Kirkhan (Kirchan, ?-?) írt jiddisül, és először 1707-ben jelent meg Frankfurt am Mainban; a *Ben ha-melekh ve-hanozir* [*Ben ha-melekh ve-ha-nazir*, 'A király és az aszkéta fia'] (1899, 1905), egy eredetileg hindi legenda zsidó adaptációja egy hercegről, aki aszkéta lesz, amely legenda igen elterjedt volt héberül is és jiddisül is; a *Pele joec* ['Csodás tanácsadó' (Isa. 9:5)] (1888, 1894, 1900) című könyv, amelyet Eliezer Papo (1785–1828) írt héberül a 19. század elején, majd sok kiadást és fordítást megért, többek között ladino és judeo-arab nyelven is; az erkölcsi tanításokat tartalmazó *Ben maszkil* ['*A maszkil fia*'] (1905), amelyet eredetileg R. Juda Leib Löwinger (1814–1877), a Hatam Szofer diákja, később krasznai (Szilágykraszna; Crasna, Románia) rabbi írt héberül; illetve az eredetileg kortárs magyar rabbik által héberül írt, megtérésre felszólító három kötet, a *Divre emesz* [*Divre emet*, 'Igazság szavai'] (1915), a *Mojre derekh* [*More derekh*, 'Útmutató'] (1916), és a *Divre solem* [*Divre salom*, 'Béke szavai'] (1917). Ezen erkölcsi tanítások mellett Krausz Júda adott ki halakhikus útmutatókat is: *Minkhe khadose* [*Minha hadasa*, 'Új áldozat' (Lev. 23:16, Num. 28:26)] (1894, 1900) a nőket érintő törvényekről, *Mogen ovesz* [*Magen avot*, 'Atyák pajzsa'] (1898) a gyászra és árvákra vonatkozó törvényekről, *Minhoge Jiszroel* [*Minhage Jiszrael*, 'Izrael szokásai'] a zsidó szokásokról (1928). Mindezekén túl Krausz egy vallásos folyóiratot is szerkesztett *Dover be-itaj* [*Davar be-ito*, 'Idejében mondott szó' (Prov. 15:23)] címen. Ennek első kötete héber volt (1908), a többi hat jüdisch-deutsch (1909–1914). A folyóirat kötetenként több mint 200 oldalon keresztül Tóra-magyarázatokot tartalmaz, és a kor rabbijainak és szónokainak forrása lett.

Mint az ezekből a rövid leírásokból is egyértelműen látszik, a könyveket nem Krausz maga írta. A nevével megjelent művek gyakorlatilag mind a jiddis és a héber vallási irodalom népszerű alkotásai. Krausz-féle kiadásuk több szempontból is érdekes tehát.

Először is felvetik a copyright és plágium annak idején még ismeretlen problémáját: miért saját nevére adta ki őket? Az eredeti szerző, illetve a forrás legtöbbször meg sincs említve a címlapon. Ez a jelenség azonban igen gyakori volt a 18–19. században, és különösen a jiddis irodalomban.⁴ A hagyományos askenáz világban ugyanis nem számított tiszteletreméltó dolognak, ha valaki (és különösen, ha egy rabbi) jiddisül írt, és nem héberül vagy arámiul – tehát ha a beszélt nyelvet használta, és nem az írásra hagyományos *losn kojdest* [szent nyelvet]. Krausz neve ezzel szemben viszont minden címlapon megjelenik, vastag betűvel, általában szigorú copyright megjegyzéssel kísérve: *Nachdruck verboten!* A neves történész és bibliográfus, Jacob Shatzky (1893–1956) hevesen támadta is Krauszt plágium vádjával a *Szimkhesz ha-nefes* kritikai kiadásához írt tanulmányában:⁵

אַלס אַ קוריאָז דאַרף נאָך דערמאָנט ווערן אַ אונגאַרישע אויסגאַבע פֿון "שמחת הנפש" דאָס איז אַן אמתע "פֿאַרזעעניש". דער כלומר'שטער מחבר יהודה כהן קרויס, אַ רב אין

⁴ MIRON 1996.

⁵ SHATZKY 1926. 2:26–27.

דער שטעטל יאנקאוויטץ, האָט באַרויבט דעם אַרימן קירכהן, איבערגעדרוקט דעם ספר אין אַ דײַטשמערישן לשון, דעם אמת'ן מחבר, פֿאַרשטייט זיך, נישט דערמאָנט און דערצו נאָך אָפּגעדרוקט מיט גרויסע אותיות, אַז "יעדעס רעכט פֿאַרבעהאַלטען". דער דאָזיקער אונגאַריש-דײַטשמערישער פּלאַגיאַט האָט געהאַט אין אַ קורצע צײַט צוויי אויפֿלאַגן.

Kuriózumként meg kell említenem a *Szimkhesz ha-nefes* egy magyar kiadását, amely igazi „különlegesség”. Az állítólagos szerző, Júda Kohen Krausz, rabbi Jankovac [Jánoshalma] városkájában, meglopta a szerencsétlen Kirkhant, és kiadta a könyvet németes [értsd: németes jiddis] nyelven, az igazi szerzőt, természetesen, meg sem említve, és ráadásul nagy betűkkel rányomtatva, hogy „Jedes Recht vorbehalten!” Ez a magyar németes plágium rövid időn belül két kiadást ért meg.

A szerzőség és a szerzői jog mai, modern elvei azonban sem térben, sem időben nem alkalmazhatók Krausz műveire. A Magyarországon akkor érvényes szerző jogokat még II. József rendezte, és csak helyi írók műveire, a Monarchia területén kiadott könyvekre vonatkoztak, azok közül is csak arra, amely eredetileg 1781 után jelent meg. 1921-ig tehát elvileg legálisan lehetett külföldi könyveket „újrahasznosítani” Magyarországon.⁶ Legtöbb könyvében mindenesetre – így a Shatzky által vitatott *Szimhesz ha-nefes* kiadásában is – Krausz általában megnevezte forrását és az eredeti szerzőt, ha nem is a címlapon, legalább az előszóban.

Krausz továbbá nem csak egyszerűen újra kiadta a korábbi műveket, hanem újra-, illetve át is írta, adaptálta őket. Nyelvileg és tartalmilag egyaránt. Ez szintén gyakori volt a korban, különösen jiddis könyvek új kiadásai esetében: ahogy a jiddis nyelv maga, úgy a jiddis szövegek sem örvendtek ugyanis különösebb tiszteletnek. *Pele joec* című művében ezt így fogalmazta meg Krausz:⁷

איך האבע מיך בעשטרעבט ווארט געטרייא צו איבערזעטצען, נור מאנכמאהל וויא עס דיא צײַט אונד דיא איבערזעטצונג ערפֿאַרדערט האבע מאנכעס מקצר אונד מוסף געוועזען.⁸

Megpróbáltam szó szerint fordítani, de időnként, ahol az idő és a fordítás úgy kívánta, hozzáadtam vagy elvettem belőle részeket.

Krausz műveinek döntő többsége erkölcsi útmutató. Megjelenésük idejében heves vallási viták jellemezték a magyar zsidó közéletet: az 1868/69. évi szakadás után az orthodoxia komoly erőfeszítéseket tett a kulturális és vallási asszimiláció megakadályozására.⁹ Krausz meggyőződése volt, hogy az erkölcsi útmutatók és tanítások megfelelő eszközként szolgálnak erre, és ebben a kor jelentős orthodox rabbijai támogatták is. Így Krausz könyveiben olyan

⁶ POGÁNY 1978. 298.

⁷ KRAUSZ 1900.

⁸ Német szöveggént olvasva: "Ich habe mich gestrebt wortgetreu zu übersetzen, nur manchmal wie es die Zeit und die Übersetzung erfordert, habe manches *mekazer* und *mossif* gewesen (!)."

⁹ SILBER 1992; KATZ 1998.

neves rabbik *haszkamái* [ajánlás] szerepelnek, mint a már említett Maharam Schick, R. Hillel Lichtenstein (1814–1891), vagy a Hatam Szofer unokái, R. Szimha Bunim Szofer (1842–1906) és R. Simon Szofer (1850–1944). Mindennek fényében Krausz kérte is olvasóit könyveinek terjesztésére:¹⁰

איך ביטע אהינו בני ישראל דיא פיר תורה ומצות געפיהל האבען, דיעזעס ספר אין ווייטערע קרייזע צו פערברייטען, זיע האבען איינען אנטהייל אן זכות הרבים, אונד מיט יעדען ספר וואס זיע פערברייטען רעטטען זיע איין נפש בישראל, דען ווירד געוויס יעדען ערוועקען אונד צו השי"ת צוריקפיהרען.¹¹

Kérem testvéreinket, Izrael fiait, akikben van érzés a Tóra és a parancsolatok iránt, hogy terjesszék ezt a könyvet szélesebb körben, és ezáltal részesedjenek a közösség érdemében, hiszen minden egyes könyvvel, amelyet szétosztanak, megmentenek egy lelket Izraelben, mert az minden bizonnyal felébredt mindenkit, és visszavezeti az Örökkévalóhoz – áldott legyen az Ő neve.

Krausz könyveinek döntő többsége Pakson jelent meg.

Paks zsidó hitközségének története a 16. századra, a török hódoltság idejére vezethető vissza,¹² de a harmincéves háború idejétől a 18. század első feléig nincsenek zsidókról adatok a mezővárosból. 1735-ben 80 zsidó élt Pakson, 1807-ben már 643. Az 1781. évi privilegialis levele alapján a paksi zsidó községnek volt zsinagógája, *mikvéje* [rituális fürdő], temetője, kórháza, 1788-tól pedig iskolája is. A zsidó világban Paks a 18. század végi vallási viták során vált ismertté mint orthodox központ: R. Krishaber (Grieshaber) Izsák (1745–1815), aki 1782-től volt Pakson rabbi, vitába szállt a híres aradi reformer Chorin Áronnal. *Makel noam* [„Kellemes bot”] (Bécs, 1799) című könyvében például összekötötte Chorinnak a kecségével kapcsolatos engedékeny döntését az általános vallási engedékenységgel és reform tendenciáival, és nem kizárólag a pikkelyek halakhikus szempontját mérlegelte, hanem inkább az engedékenység lehetséges vallási és társadalmi következményei miatt támadta Chorin véleményét.¹³ Később, 1844-ben Pakson volt az első vallási reformokkal kapcsolatos rabbigyűlés Magyarországon, R. Sraga Feiweil Horowitz (1796–1845), korábbi paksi rabbi szervezésében. R. Horowitz, bár egyértelműen orthodox rabbi volt, nem csak jiddisül, hanem németül és magyarul is tartott zsinagógai beszédeket. A későbbi generációk, akik számára a nem-zsidó nyelven elhangzott beszéd már egyértelműen a reform és az asszimiláció jele volt, hogy a rabbi orthodox arculatán ne essen csorba, a társadalmi nyomást okolták, és korai halálát a kényszer miatti idegösszeroppanással magyarázták.¹⁴

¹⁰ KRAUSZ 1899.

¹¹ Német szöveggként olvasva: „Ich bitte *Achenu bene Israel* (!) die für *Tora we-Mizwot* (!) Gefühl haben, dieses *Sefer* (!) in weitere Kreise zu verbreiten, sie haben einen Anteil an *sehut ha-rabbim*, und mit jeden (!) *Sefer* (!) was (!) sie verbreiten, retten sie ein *Nefesch be-Israel* (!), denn wird gewiss jeden erwecken und zu *Ha-Schem jitbarach* (!) zurückführen.”

¹² A paksi hitközség történetéről l. SOFER 1973; KATZBURG – LAVI 1976. 437–439; FUCHS 1979. 1:261–276; SCHWEITZER – SZILÁGYI 1982. 249–334.

¹³ SCHWEITZER – SZILÁGYI 1982. 294–303; CARMILLY-WEINBERGER 1996; KOHEN 1997.

¹⁴ GRÜN WALD 1948. 70.

A város korábbi rabbijai beállítódásának megfelelően a paksi zsidóság döntő többsége orthodox maradt az 1868/69. évi szakadás után. Neológ hitközség nem alakult Pakson, és az 1885-ben alapított Status quo ante hitközség sem lett jelentős. Az orthodoxiának viszont több híres rabbija is volt, a jesiva is híres lett. A leghíresebb rabbik R. Joel Ungar (1800–1885) és a már említett R. Eliezer Sussman Szofer (1829–1902), Krausz Júda egyik mestere voltak.

Pakson 1884-ben, R. Eliezer Sussman Szofer idejében alapította Jichak-Leib Rosenbaum az első héber nyomdát; 1888-ig ő volt a vezetője, majd a fiai vették át, Mordekhaj Rosenbaum 1888–1889, illetve Meir Rosenbaum 1889–1919 között.¹⁵ Ez volt a kor egyik legtermékenyebb héber nyomdája Magyarországon. Működésének 35 éve alatt több mint 200 könyvet jelentetett meg. A helyi zsidóság arculatához illeszkedve a könyvek jellegzetesen orthodox művek voltak, elsősorban a hagyományos rabbinikus irodalom műfajai-ban. A nyomda célja az orthodox közönség kiszolgálása volt, és elsősorban orthodox szerzőket vonzott. R. Joel Ungar és R. Eliezer Sussman Szofer mellett a kor több orthodox rabbija is publikált Pakson – a nyomda és a község jó hírneve miatt, vagy mert, ahogy Krausz maga is, paksi rabbik mesterei, diákjai, rokonai voltak. A héber könyvek között főként kortárs halachikus gyűjtemények, responsum-irodalom, Biblia-, Talmud- és midrás-kommentárok szerepeltek. A mindennapi vallási élethez szükséges könyveket – imakönyveket, Bibliákat, vallási útmutatókat – a község minden bizonnyal más nyomtatási központokból importálta.

A Pakson nyomtatott héber betűs könyvek mintegy negyede jiddis, illetve jüdisch-deutsch.¹⁶ A héber könyvekhez hasonlóan ezek is viszonylag egységes jellegűek, a hagyományos jiddis vallásos irodalom tipikus példái voltak: erkölcsi tanítások, bibliai és talmudi legendák, beszédek, vallási útmutatók és magyarázatok. Krausz művei tehát műfajilag teljesen beleillettek a nyomda profiljába, a nyomda profilját alakította saját érdeklődéséhez. A magyarországi zsidóság körében a korban végbemenő nyelvi váltás ismeretében különösen érdekes, hogy ezeknek a könyveknek a nyelve is gyakorlatilag egységes maradt a nyomda működésének nagyjából harminc éve alatt.

A 19. század előtt Európában a jiddis volt a zsidók beszélt nyelve. A jiddis nyelvnek fejlődése során két fő dialektusa alakult ki: Nyugat-Európában, német nyelvterületen az úgynevezett nyugati jiddis, Kelet-Európában, elsősorban szláv nyelvterületen pedig a keleti jiddis.¹⁷ Magyarország a két nagy jiddis dialektus határán feküdt, részben földrajzi elhelyezkedéséből adódóan, részben pedig a magyar zsidó történelem jellege szerint. Nyugat-Magyarországon nyugati jiddist beszéltek; az itt élő zsidók jelentős része német nyelvű, osztrák, illetve morva területekről származott, és élénk kereskedelmi, rabbinikus, családi kapcsolatokat tartott fenn ezekkel a területekkel. Kelet-Magyarországon ezzel szemben a keleti jiddis volt a domináns dialek-

---

¹⁵ A paksi héber nyomda története és bibliográfiája megtalálható: HA-KOHN 1952; LIEBERMAN 1955; SZOFER 1973.

¹⁶ A Pakson nyomtatott jiddis könyvek bibliográfiája és leírása megtalálható: KOMORÓCZY Sz. R. 2011. 188–208, 313.

¹⁷ Dovid KATZ 1983.

tus; az itt élő zsidók elsősorban Galícia területéről érkeztek, és a galíciai zsidósággal folyamatos maradt a kapcsolatuk. A két dialektus állandó érintkezéséből idővel kialakult egy jellegzetesen magyar dialektus is.¹⁸

A 19. századtól a jiddis helyzete jelentős változáson ment keresztül. A *haszkala* [zsidó felvilágosodás] egyik legfontosabb célja a zsidók általános társadalmi elfogadottsága, beilleszkedése és egyenjogúsítása volt. Ennek elérése érdekében a *maszkilok* [a Haszkala képviselői] a zsidó társadalmon belül, főképp a szokások terén, több változást is javasoltak. Az olyan külsőségeken kívül, mint az öltözködés, a zsinagógák építészete, fontosnak tartották azt is, hogy a zsidók ne jiddisül beszéljenek, hanem a környező társadalom beszélt nyelvén. Német nyelvterületen ez a nyelv természetesen a német volt. Nyelvi ideológiájuk egymással szembeállította az irodalmi németet és az általuk „megrontott”, „hibás” németnek tartott zsargont, vagyis a jiddist. Ahhoz azonban, hogy a zsidók a németet használják, meg kellett tanulniuk németül – Moses Mendelssohn-nak is ez volt híres héber betűs német Biblia-fordításával (1783) is az egyik célja. Mendelssohn példáját több *maszkil* is követte: a 18. század végén, 19. század első felében tömegével jelentek meg Bibliák és imakönyvek héber betűvel nyomtatott, irodalmi német fordítással, illetve tankönyvek, versek, mesék és példázatok is héber betűs némettel – mind azzal a céllal, hogy a közönséget az olvasmányokon keresztül megtanítsák németül.

A *haszkala* általános sikerét az is mutatja, hogy Nyugat-Európában, német nyelvterületen, a 19. század közepére gyakorlatilag már kihalt a jiddis: a zsidó társadalom minden rétege németül beszélt és írt – a nagyvárosokban és a falvakban, gazdagok és szegények, műveltek és tanulatlanok, asszimiláltak, reform-zsidók és orthodoxok egyaránt.

A nyelvi váltás azonban természetesen nem ment egyik pillanatról a másikra Nyugat-Európában sem: a folyamat eltartott egy-két generáción keresztül. A nyugati jiddisből először „dajcsmeris” [*daytshmerish*, németes] jiddis lett, majd héber betűs német, és csak a legvégén német. Ez a természetes nyelvi asszimiláció során kialakult héber betűs német nyelvileg nem sokban különbözik Moses Mendelssohn és a *maszkilok* által használt héber betűs némettől. A lényeges különbség az, hogy a *maszkilok* ideológiai okokból használták, tudatosan, didaktikai céllal, és számukra mesterséges nyelv volt, az asszimiláció során azonban, kicsit később, természetes folyamat részeként is kialakult ez a nyelv, és ilyen értelemben egy átmeneti nyelvállapotot tükröz. A héber betűs német általában azt jelzi, hogy a szerzők és az olvasóközönség már németül beszéltek – illetve judeo-németül vagy jüdisch-deutschul, tehát jiddis intonációval (ahogy mondták: „zsidósan”), néha jiddis melléknévragozást, szórendet, egy-egy jiddis szót használva –, de még mindig otthonosabban, biztosabban, könnyebben használták a héber betűket, mint a latin ábécét. Ezt a héber betűs németet a teljes nyelvi asszimiláció előtti utolsó állomásnak lehet tekinteni. Paul Wexler izraeli nyelvész úgy írja le ezt a nyelvállapotot, hogy „a unique case of written schizoglossia accompanying language death.”¹⁹

¹⁸ Uriel WEINREICH 1964.

¹⁹ „A nyelv kihalását kísérő skizo-glosszia különleges esete.” WEXLER 1981.

Ez a héber betűs német az 1820-as években élte a virágkorát a németországi zsidó nyomtatás történetében. A jelenség elterjedésével párhuzamosan azonban a nyelv fokozatosan *calque* is lett: egyre inkább csak héber szövegek fordításához, megjegyzésekhez, utasításokhoz használták, míg végül az 1830–40-es évekre Németországban teljesen el is tűnt.²⁰ Németországtól keletre a haszkala hatása általában némi időbeli eltolódással jutott el, így a nyelvi asszimiláció is később jelentkezett. A héber betűs német használatának kifejezetten kései példaként szokták említeni Prágát, ahol az 1840–50-es években jelentek meg ilyen héber betűs német imakönyvek és vallásos elbeszélések.²¹ Még keletebbre, Magyarországon még az 1860–70-es években is nyomtattak héber betűvel német könyveket. Itt az 1820-as években nyomtatták az első héber betűs német könyveket, leginkább Budán az Egyetemi Nyomdában és Pozsonyban – eleinte még elsősorban haszkala-műveket, oktató céllal. Később azonban egyre inkább jelentek meg más jellegű könyvek is németül, héber betűvel, immár a nyelvi asszimiláció során kialakult átmeneti nyelvállapotot tükrözve.

De Magyarországon a haszkala – vagy legalábbis a haszkalával járó nyelvi asszimiláció – igazán csak az ország nyugati részein és urbanizált központjaiban volt eredményes. Ott, ahol a zsidóság döntő többsége nyugatról (német, osztrák, morva területekről) származott, eredetileg nyugati jiddist beszélt, és a német területek zsidóságával tartott fenn családi, gazdasági és kulturális kapcsolatokat – ott, ahol a zsidók a 19. század során is követték a nyugati társadalmi és vallási tendenciákat és változásokat. Kelet-Magyarországon, ezzel szemben, az inkább galíciai származású, keleti jiddist beszélő zsidók körében továbbra is a jiddis maradt a beszélt nyelv, és galíciai, keleti hatásra a vallási konzervativizmus és a haszidizmus vált meghatározóvá.

Ebben a nyelvi és kulturális háttérben lépett színre a magyar zsidó történelemben a híres Hatam Szofer (R. Mose Szofer / Schreiber Mózes, 1762–1839), aki szigorúan tiltott mindennemű újítást és változást, harcosan szembeszállt az asszimiláció jeleivel, majd végrendeletében megtiltotta, hogy megváltoztassák ruhájukat, nevüket, és nyelvüket. Asszimiláció-ellenes harcában követték őt hűséges hívei és tanítványai, akik közül a nyelvi asszimiláció ellen különösen R. Hillel Lichtenstein (1815–1891) és R. Akiva Jozsef Schlesinger (1837–1922) léptek fel hevesen. Többek között ők álltak a híres nagymihályi rabbi gyűlés mögött 1865-ben, ahol az elfogadott határozat kilenc pontja közül az első tiltja, hogy a zsinagógában nem-zsidó nyelven hangozzék el a *dróse* [beszéd, hitszónoklat], sőt azt is, hogy híthű zsidók ilyen zsinagógában imádkozzanak vagy ilyen helyre akár csak belépjenek.

Pakson, ahogy általában Nyugat-Magyarországon, ekkor tehát már nem jiddisül beszéltek, hanem elindult a fokozatos nyelvi asszimiláció, a nyelvi váltás jiddisről németre (majd onnan, egy következő lépésben, tovább, a magyarra). Krausz Júda célközönsége – a kor orthodox zsidósága Nyugat-Magyarországon – nem csak hogy nem beszélt jiddisül, de már nem is értették a hagyományos szövegeket. Ahhoz, hogy a hagyományos vallásos irodal-

²⁰ LOWENSTEIN 1976; 1979.

²¹ SHMERUK 1999.

mat, erkölcsi útmutatókat olvassák, és persze kövessék, le kellett ezt fordítani nekik, az általuk éppen használt átmeneti nyelvre. Ezt a feladatot vette magára Krausz, és ezzel magyarázható könyveinek jellege és nyelve is. Saját maga ezt így fogalmazta meg az általa készített *Cenerene* fordításban:²²

דא עס אבער אין פאלניש יידישער שפראכע געשריבען וואר (...) זא ווארדע עס איממער אין לויפע דער צייט וועניגער אונד וועניגער געלעזען (...) דא עס נור וועניגע לעזען אונד פערשטעהען קאנטען (...) ערזוכטען מיך פיעלע יראים אונד גדולים (...) דאס דייטשע חומש אין ריין פערשטענדליכער שפראכע צו בעארבייטען.²³

De mivel lengyel jiddis nyelven íródott (...), idővel egyre kevésbé olvasták (...), mivel csak kevesen tudták elolvasni és megérteni (...). Felkeresett engem sok istenfő és tudós (...), hogy a jiddis Bibliát [ti. a *Cenerenét*] dolgozzam át tiszta, érthető nyelvre.

Az eddigi idézetekből is látszik, hogy a Krausz által használt nyelv már határozottan közel állt a némethez. Olyannyira közel, hogy gyakran még (a jiddis szempontjából) sajátos diakritikus jeleket is használt nyomtatásban a német *Umlaut*-ok jelölésére. Krausz is, közönsége is már egyértelműen „tisztá” nyelvnek, tehát németnek érezte az általuk használt nyelvet, szemben a művek eredeti jiddisével (paradox módon átvéve a haszkala terminológiáját a két nyelv kapcsán). A szövegekben azonban az irodalmi némethez képest gyakoriak a nyelvtani hibák: jellemző tévesztés a főnevek neme, főnév- és melléknévragozás, szórend – mind tipikus jiddisizmusok. És a héber, jiddis formulák és frázisok is igen gyakoriak. Ilyen szempontból Krausz könyvei valószínűleg tökéletesen tükrözik a kor beszélt nyelvét.

Azzal kapcsolatosan, hogy ha már lefordítja az eredetileg jiddis szövegeket németre, miért héber betűvel adja ki őket, Krausz ezt írta:

אויף פיעלע אנפראגען ווארום איך ניכט מיינע ספרים אין דייטשער שריפט הערויס געבע, דיענע היעמיט, דאס איך מיך נאך דר צוואה דעס חתם ספר ז"ל וזי"ע געריכטעט האבע, דער בפירוש שרייבט: והבנות יעסקו בספרי אשכנז המיוסדים בגופן שלנו וכו' וד"ל.²⁴

A gyakori kérdésre, hogy a könyveimet miért nem német betűvel adom ki, szolgáljon ezennel az, hogy a Hatam Szofer – emléke legyen áldott és óvjon minket – végrendeletét követtem, aki egyértelműen azt írja: „a lányok foglalkozzanak az askenáz [ti. jüdisch-deutsch] könyvekkel,

²² KRAUSZ 1886.

²³ Német szöveggént olvasva: “Da es aber in polnisch-jüdischer Sprache geschrieben war (...) so wurde es immer in (!) Laufe der Zeit weniger und weniger gelesen (...) da es nur wenige lesen und verstehen konnten (...) ersuchten mich viele *Jereim* und *Gedolim* (!) (...) das deutsche *Humasch* in rein verständlicher Sprache zu bearbeiten.”

²⁴ Német szöveggént olvasva: “Auf viele Anfragen warum ich nicht meine *Sefarim* (!) in deutscher Schrift heraus gebe, diene hiermit, dass ich mich nach der *Zewaa* (!) des *Hatam Sofer* – *sichrono li-weracha u-sechuto yagen alenu* – gerichtet habe, der *beferusch* schreibt: *ve-ha-banot jeasku be-sifre Aschkenaz ha-mejudim be-gufam schelanu ve-chule, ve-day la-mevin* (!).”

amelyek a mi betűinkkel vannak írva stb., és ennyi elég mindenkinek, aki érti.”

Krausz eszerint a Hatam Szofer végrendeletét, tanítványainak tiltásait és a nagymihályi rabbi gyűlés határozatát a nyugat-magyarországi orthodoxia aktuális nyelvére vonatkoztatta. Számára, ahogy a többi paksi szerző számára is, a jüdisch-deutsch egyértelműen zsidó nyelv volt, szemben akár a némettel, akár a magyarral. A nyelvi asszimiláció tilalmát ők tehát az általuk éppen használt átmeneti nyelvre értelmezték, és azt próbálták tudatosan megőrizni. Amikor alig egy évszázaddal korábban Moses Mendelssohn és követői az asszimiláció elősegítésére és felgyorsítására elkezdték héber betűs németet használni, a jiddisül beszélő orthodox világ ezt elutasította. A nyugat-magyarországi orthodoxia számára Krausz generációjában viszont ugyanez a nyelv – már paradox módon – épp az asszimiláció megakadályozását szolgálta. A Hatam Szofer és tanítványai tanításának megfelelően az ő szemükben ennek az átmeneti nyelvnek ideológiai értéke és vallási szerepe is lett, a jüdisch-deutsch tudása és használata az orthodox zsidó identitás fontos elemévé vált:²⁵

ווען עלטערן, ווי עס הייטע איבליך איסט, איהרע קינדער אללערהאנד הבלי הבלים לערנען לאססען, לאטייניש, פראנצעזיש, קלאוויר, זא מיססען זיע דאך זאפיעל יידישעס געפיהל האבען, איהרע קינדער יידיש דייטש לעזען לערנען צו לאססען, די עס ניכט טהון, פיר דיעזע ברויך מאן קיינע מוסר ספרים דרוקען צו לאססען.²⁶

Ha a szülők, ahogyan az ma szokás, mindenféle haszontalan dolgot megtanítanak a gyermekeiknek, mint a latin, francia, zongora, akkor legalább annyi zsidó érzés legyen bennük, hogy tanítsák meg a gyermekeiket jüdisch-deutschul olvasni; akik ezt nem teszik meg, azoknak erkölcsi tanításokat sem szükséges nyomtatni.

A Hatam Szofer és tanítványai hatására a 19. század végén az orthodoxia szellemi vezetői Nyugat-Magyarországon megpróbálták tehát az akkor és ott éppen használt átmeneti nyelvállapotot mint zsidó nyelvet ideológiai alapon befagyasztani, konzerválni. Ezzel magyarázható, hogy a paksi nyomda működésének nagyjából 30 éve alatt a jiddis, illetve jüdisch-deutsch könyvek nyelve gyakorlatilag változatlan maradt. Krausz Júda könyvei, illetve a többi Pakson kiadott jüdisch-deutsch könyv az 1880–1910-es évekből példái annak, hogyan sikerült fenntartani bő fél évszázadon át azt az átmeneti nyelvet, amely más-hol a 19. század elején, átmeneti nyelvként, egy generáción belül megszűnt.

---

²⁵ KRAUSZ 1904.

²⁶ Német szöveggént olvasva: "Wenn Eltern, wie es heute üblich ist, ihre Kinder allerhand *Hevlei Havalim* (!) lernen lassen, Lateinisch, Französisch, Klavier, so müssen sie doch so viel jüdisches Gefühl haben, ihre Kinder jüdisch-deutsch lesen lernen zu lassen, die es nicht tun für diese brauch man keine *Mussar Sefarim* (!) drucken lassen."

IRODALOM

- CARMILLY-WEINBERGER, Moshe
 1996 The Jewish Reform Movement in Transylvania and Banat: Rabbi Aaron Chorin. *Studia Judaica*, 5 (Cluj-Napoca, 1996). 13–60.
- FUCHS, Abraham
 1979 *Jesivot Hungaria bi-gdulatan u-ve-hurbanan*, I–II. Jeruzsálem: A. Fuchs.
- GRÜNWARD, Jehuda Jekutiel
 1948 *Le-toldot ha-reformacion ha-datit be-Germania u-ve-Ungaria*. Columbus, OH: Grünwald.
- HA-KOHEH, Pinhasz Jakov
 1852 Ha-dfusz ha-ivri be-Hungaria, 3: Ha-dfusz ha-ivri be-Paks. *Kirjath Sepher*, 28 (1952). 242–250.
- KATZ, Dovid
 1983 Zur Dialektologie des Jiddischen. In: Werner Besch, et al. (Hrsg.), *Dialektologie: Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin: Walter de Gruyter. 1018–1041.
- KATZ, Jacob
 1998 *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth Century Central European Jewry*. Hanover: Brandeis UP.
- KATZBURG, Nathaniel – LAVI, Teodor (eds.)
 1976 *Pinkasz ha-kehillot: Enciklopedia sel ha-jisuvim ha-jehudiim le-maan hivaszdam ve-ad le-ahar soat milhemet ha-olam ha-sniya*. Hungaria. Jeruzsálem: Yad Vashem.
- KOHEH, Jichak Jozsef
 1997 Pulmusz dag ha-stirl. *Hakhmei Hungaria ve-ha-szifrut ha-toranit bah*. Jeruzsálem: Makhon Jerusalajim. 230–232.
- KOMORÓCZY, Szonja Ráhel
 2011a *Yiddish Printing in Hungary: An Annotated Bibliography*. Budapest: Center for Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences.
 2011b Tudatos nyelvi disszimiláció: Jiddis a magyarországi ultra-ortodox zsidó eszmerendszerben. In BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes (szerk.), *Asszimiláció, integráció, szegregáció: Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Budapest: Argumentum. 115–130.
- KRAUSZ, Júda
 1886 Ejnlejtung. *Cenerene*. Paks: Rosenbaum. s. p.
 1899 Ejnlejtung. *Szimkhesz hanefes*. Paks: Rosenbaum. s. p.
 1900 Ejnlejtung des iberzetsers. *Pele joec* Paks: Rosenbaum. s. p.
 1904 Ejnlejtung. *Cenerene* Paks: Rosenbaum. s. p.
- LIEBERMAN, Haim
 1955 Ha-dfusz ha-ivri be-Paks. *Kirjath Sepher*, 30 (1955). 426–433.
- LOWENSTEIN, Stephen M.,
 1976 The Pace of Modernisation of German Jewry in the Nineteenth Century. *Leo Baeck Yearbook*, 21. 41–56.
 1979 The Yiddish Written Word in Nineteenth-Century Germany. *Leo Baeck Yearbook*, 24. 179–192.

MIRON, Dan

- 1996 *A Traveler Disguised: The Rise of Modern Yiddish Fiction in the Nineteenth Century*. Syracuse: Syracuse UP (orig.: 1973).

POGÁNY, Péter

- 1978 *A magyar ponyva tükre*. Budapest: Helikon.

UJVÁRI, Péter (ed.)

- 1929 *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon.

SCHMELZER, Hermann Imre

- 1997 Mégegyszer a *Cená úreená*. *Gut sábesz*, 1997:7 (1997. november 21).

SCHWARTZ, Pinhasz Zelig

- 1958 *Szefer sem ha-gdolim me-erec Hagar: Maarekhet gdolim, maarekhet szfarim*. Brooklyn, NY (orig.: 1913. Paks: Rosenbaum).

SCHWEITZER József – SZILÁGYI Mihály

- 1982 *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig*. Budapest: MIOK.

SHATZKY, Jacob (ed.)

- 1926 *Szimkhesz ha-nefes*. I–II. New York: M. Y. Maisel.

SILBER, Michael K.

- 1992 *The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition*. In Jack WERTHEIMER (ed.), *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. New York: JTS. 23–84.

SHMERUK, Chone

- 1964 *Di mizrekh-eyropeishe nuskhoes fun der Tsenerene (1786–1850)*. In Uriel WEINREICH (ed.), *For Max Weinreich for his 70th Birthday*. The Hague: Mouton. 336–320 (!).

- 1999 *Der proger P Asheles-farlag un di shaykhesn fun zayne bikher tsu yidish*. In: Walter RÖLL & Simon NEUBERG (Hrsg.), *Jiddische Philologie: Festschrift für Erika Timm*. Tübingen: Niemeyer. 20–23.

SZOFER, David

- 1973 *Mazkeret Paks: Divre jeme ha-kehila ha-kedosa Paks, mi-jom hivaszdah ad hurbanah*. Jeruzsálem: Kolel Olelot Efraim.

WEINREICH, Uriel

- 1964 *Western Traits in Transcarpathian Yiddish*. In Uriel WEINREICH (ed.), *For Max Weinreich on His Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature and Society*. The Hague: Mouton. 245–264.

WEXLER, Paul

- 1981 *Ashkenazic German (1760–1895)*. *International Journal of the Sociology of Language*, 30. 119–130.

KOMORÓCZY, SZONJA RÁHEL

YIDDISH, GERMAN OR JÜDISCH-DEUTSCH? The book of R. Judah Krausz from Lackenbach

R. Judah ha-Kohen Krausz (1858–1939) served as the orthodox rabbi first in Jánoshalma, later in Lackenbach. He became known as a talented preacher, a charismatic rabbi and teacher; his yeshiva attracted many students. Several dozen books were published under his name in Paks in Judeo-German. Their titles are usually familiar to those acquainted with Yiddish cultural history: *Tsenerene*, *Simkhes hanefesh*, *Pele yoets*, etc. Krausz's edition of these works is interesting from many aspects, including content, language and audience. The present study tries to look at these aspects. It examines the gradual language shift of Hungarian Jews in the second half of the 19th century, from Yiddish to German, and how orthodox leadership tried to halt this process, and concludes that the Judeo-German books of Krausz are examples of an attempt to preserve a transitional language, and through it, a distinct orthodox Jewish identity.